

DWUSTRONNA KAMIENNA STELA ANTROPOMORFICZNA Z EL' TARKACZ (REJON UST'-DŻEGUTYŃSKI, REPUBLIKA KARACZAJSKO-CZERKIESKA)*

ABSTRACT: In the village El' Tarkach, in the Northwestern Caucasus, a unique artefact of monumental stone art has been preserved. The stela was made in the Polovtsian environment, around the end of the 11th – beginning of the 12th century. Its completion and function were related to complex beliefs, combining ancestor worship, shamanism and cosmogony. The paper provides a description and commentary regarding the dating and style of the artefact.

KEYWORDS: Northwestern Caucasus, stone art, anthropomorphic stelae, the Polovtsians (Cumans), the Alans/ Alania, the cult of ancestors

Na terenie Kaukazu Północno-Zachodniego, oprócz posągów, przypisywanych różnym epokom, odkrywano zabytki kamienne z kręgu sztuki tureckiej, w tym powstałe w środowisku połowieckim (Narożnyj, Sokow 2017, s. 128).

W miejscowości El' Tarkacz, w rejonie Ust-Dżegutyńskim (mapa 1)¹ znajduje się unikatowy zabytek monumentalnej sztuki kamiennej okresu średniowiecza. Prawdopodobnie o rzeźbie informował już podróżujący po Kaukazie i Ukrainie zoolog i botanik Johann Anton Guldénstädt w 1769 roku, a następnie karaïmski uczony Abraham Firkowicz w 1848 roku. Pisał on o płycie z reliefem przedstawiającym kobietę, choć mylnie łączył on fragment kamiennego krzyża z jej rzeźbą. Kolejny zapis autorstwa Tatiany Minajewej wiąże już zabytek z Połowcami, ale bez uzasadnienia i jego opisu (Alieksiejewa, s. 120; Bidżijew, s. 88; Minajewa, s. 7). Hanafij Bidżijew uważał, iż jest to „przerys” sylwetki, ale dokładnie steli nie obejrzał, gdyż nie zauważył, iż jest ona dwustronna. Badacz zaprzeczył także jej połowieckiej proveniencji (Bidżijew, s. 88). Wszyscy natomiast cytowani autorzy jednogłośnie podkreślali, iż zabytek ma pokaźne rozmiary.

W 2019 roku autorzy niniejszego opracowania udali się do El' Tarkacz², by sporządzić dokumentację rzeźby. Obecnie znajduje się ona przy bocznej drodze, wiodącej przez osadę. Na łagodnym skłonie wzniesienia wkopano posąg w podłoże i zabezpieczono teren wokół niego metalowym ogrodzeniem. W jego pobliżu znajduje się kolejny kamienny element.

* Artykuł niniejszy poświęcamy pamięci historyka mediewisty dr. Norberta Miki.

¹ Składam serdeczne podziękowania panu profesorowi Stsiapanowi Tsemuszau za wykonanie mapy.

² Badania terenowe, prowadzone w roku 2019 w rejonach karaczajskim, zelenczugskim i ust-dżegutyńskim Republiki Karaczajsko-Czerkieskiej, których wynikiem jest m.in. niniejszy artykuł, były możliwe dzięki grantom: SGS-2018-053 oraz SGS-2020-034 finansowanym przez Ministerstwo Edukacji, Młodzieży i Sportu Republiki Czeskiej.

Jest to część opisywanego zabytku, która odpadła od bryły steli na skutek naturalnych procesów wietrzenia skały. Przy metalowej konstrukcji ułożono jeszcze jeden kamienny zabytek, a mianowicie fragment steli z wizerunkiem krzyża, o którym prawdopodobnie wspominał A. Firkowicz (fot. 1)³. Po dokładniejszych oględzinach posągu okazało się, że brakuje górnej jego części – przedstawiającej zapewne nakrycie głowy. Ku wielkiemu zaskoczeniu zauważyliśmy także, że stela jest dwustronna. Jest to jedyny, znany autorom przykład rzeźby antropomorficznej w tej części Kaukazu, ukazującej dwoje ludzi na jednej bryle kamiennej.

Należy nadmienić, iż dla mieszkańców El' Tarkacz ochrona dziedzictwa kulturowego ma istotne znaczenie. Uważają oni, iż należy odnosić się z szacunkiem do każdego zabytku lub pomnika historii i w miarę możliwości zabezpieczyć go przed zniszczeniem. Mają świadomość bogatej przeszłości, wielokulturowości i współistnienia wyznawców wielu religii w tym regionie Kaukazu. Autorzy artykułu wyrażają głębokie podziękowanie mieszkańcom El' Tarkacz, za strzeżenie rzeźb i opiekę nad miejscem ich ekspozycji w miarę ich materialnych możliwości.

Trudno dziś stwierdzić, która część jest przodem, a która tyłem rzeźby. Dla opisu przyjmujemy, że przednią częścią będzie wizerunek człowieka w długim kaftanie, a odwrotną obraz osoby przedstawionej w krótkim kaftanie. Zabieg ów nie kategoryzuje kolejności rzeczywistego wykonania i zamysłu ekspozycji posągu (rys. 1).

Posąg, jak wspomniano, został wtórnie wkopany w ziemię. Jego wysokość zatem można oszacować, mierząc od poziomu wkopu do zachowanego wierzchołka. Wysokość wynosi 2,96 m. Pasujący fragment z przedstawieniem głowy mierzy 0,44 m, czyli całkowita, zachowana wysokość posągu (nie licząc części wkopanej) osiąga 3,40 m. Maksymalna szerokość płyty, z której wyrzeźbiono stelę wynosi 0,90 m, a maksymalna szerokość boczna 0,40 m. Odłamany fragment kamienia z górnej części rzeźby ma wymiary 0,44 × 0,90 × 0,34 m. Istnieje możliwość, by rzeźbę scalić.

Przód posągu przedstawia stojącą, smukłą postać, odzianą w długi kaftan, z detali którego zachowała się tylko bardzo wyraźna i szeroka dolna bordiura oraz zarys walcowatych w kształcie nóg, które mogły przedstawiać cholewy wysokich butów. Pozostała część dolnej partii wkopana jest w grunt, nie wiadomo więc, jak opracowano całość kończyn dolnych. Niestety, w wyniku procesów destrukcji wszelkie pozostałe szczegóły uległy zatarciu. Sylwetka postaci pokrywa praktycznie całą płaszczyznę płyty kamiennej. Na odłamanym fragmencie skalnym czytelne są kontury kaftana, który lekko zwęża się ku górze (fot. 2). Można stąd wywnioskować, że posąg był dużo wyższy, niż wskazują na to zachowane części bryły (fot. 3). Na bocznych partiach steli nie zachowały się żadne detale rzeźbiarskie. Tył posągu posiada więcej wyraźnych elementów. Przedstawia on wyprostowaną, stojącą postać, odzianą w kaftan, który jest taliowany (fot. 4). Na kaftanie nie zachowały się żadne elementy zdobnicze. Widoczny jest kontur szyi. Postać trzyma obydwie ręce zgięte w łokciach, na wysokości pasa (fot. 5). Prawa ręka ułożona jest nieco wyżej, niż lewa. Dłonie uległy całkowitemu zatarciu, nie wiadomo zatem, co trzymały lub w jaki dokładnie gest je ułożono. Jak wspomniano wyżej, wyraźne są za to walcowate w kształcie, długie nogi – zapewne przedstawiające wysokie cholewy butów (fot. 6). Stopy znajdują się we wkopanej w ziemię części posągu. Na odłamanym bloku skalnym zachowały się bardzo wyraźne kontury głowy – ma ona kształt okrągły i jest nieproporcjonalnie duża w stosunku do torsu i kończyn. Niestety, żadne inne elementy

³ Załączone zdjęcia i rysunek zostały wykonane przez Anetę Gołębiewską-Tobiasz.

Fot. 2

Fot. 3

Fot. 4

Fot. 5

Fot. 6

Fot. 7

twarży nie są widoczne (fot. 7). Dolna część bloku idealnie wpasowuje się w miejsce, gdzie na posągu zaznaczona jest szyja, obydwu odspojenia nie zwietrzały (co wskazuje, iż uszkodzenie powstało niedawno) i wciąż bardzo wyraźnie widać granicę pęknięcia kamienia. Nie ma natomiast ostatniego elementu – wierzchołek głowy jest ścięty. Zatem kwestia nakrycia głowy – o ile ono istniało – pozostaje niewyjaśniona. Kontury obydwu postaci starannie wyrzeźbiono w płytkim reliefie. Zwraca uwagę precyzyjność linii i miękkość zaokrąglenia zarysów odzieży. Być może obydwie figury wykonał jeden rzemieślnik. Stopień zwietrzenia skały nie pozwala stwierdzić, na ile naturalne procesy zniszczyły istniejące niegdyś detale rzeźbiarskie. Należy także wziąć pod uwagę, że posąg mógł być pokryty pigmentem i stąd brak większej liczby innych szczegółów czy ornamentów. Proporcje sylwetek wskazują, iż środek perspektywy ekspozycji rzeźby znajdował się na szczycie wzniesieniu (kopcu), a widzowie spoglądali na nią od dołu.

Boki odspojonej bryły są gładkie, bez detali zdobniczych. Kamień, z którego wykonano rzeźbę, to biało-żółty, drobnziarnisty piaskowiec. Przód steli (przyjęty umownie przez autorów) poddany był większej presji warunków atmosferycznych. Jest bardziej zniszczony. Widoczne są rozwarstwienia oraz głębokie kawerny – być może te ostatnie są śladami odwarstwienia większych, naturalnych przymieszek skryzalizowanych bryłek piasku lub minerałów. W dolnej partii stela uległa zabrudzeniu ciemnym pigmentem. Prawą boczną stronę płyty do połowy długości pokrywają porosty. Odwrotna strona rzeźby jest w dużo lepszym stanie. Z prawej strony wizerunku, przy łokciu widoczne jest naturalne gniazdo kwarcytu. Pod szyją postaci był prawdopodobnie drugi, podobny wręt minerału. Lewy bok steli pokryty jest kawernami i płytkimi odspojeniami warstw. Stela pokryta jest także warstwą zanieczyszczeń w górnej jej partii.

Na posągu zachowało się także współczesne graffiti – w dolnej części lewego boku znajduje się napis: Aiszat (kobiece arabskie imię), napisane cyrylicą (do góry nogami) i litera A nad nim.

Podsumowując: rzeźba wykonana została z masywnej płyty piaskowca dużych rozmiarów. Na jej obydwu stronach przedstawiono sylwetki ludzkie, odziane w kaftany i wysokie buty. Postaci mają zaburzone proporcje w stosunku do naturalnych. Sylwetka na przodzie miała smukły, wydłużony kształt, a ozdoba kaftana – bardzo wyraźnie zaznaczona bordiura, podkreślała jego długość. Nie wiadomo, czy i jak zaznaczono jej ręce, ani jak wyglądał kształt głowy i jej nakrycia. Na odwrotnej stronie bryły osoba miała bardziej przysadzistą sylwetkę, pełną, okrągłą i zbyt dużą w stosunku do korpusu, głowę. Jej odzienie składało się z krótkiego kaftana i wysokich butów. Trzymała zgięte w łokciach ręce na wysokości pasa.

Monumentalna sztuka rzeźbiarska na Kaukazie Północno-Zachodnim okresu średniowiecza reprezentowana jest przez dwa nurty stylistyczne i kulturowe. Jeden z nich związany jest z istnieniem wieloetnicznego i wielokulturowego państwa alańskiego, w którym istotnym komponentem była ludność turecka i turekojęzyczna, przenikająca na tereny Kaukazu od okresu wędrówek ludów (IV–VII w.) aż po okres funkcjonowania drugiego kaganatu tureckiego (681–742). Drugi nurt stylistyczny należy do kolejnej fali ludności turekojęzycznej – Połowców, pojawiających się około końca XI wieku w bezpośredniej bliskości północno-kaukaskich dolin rzek górskich, sprzyjających modelowi koczowniczego gospodarowania (Narożnyj, Sokow 2016, s. 234, rys. 1).

Stele, które przypisywane są okresowi funkcjonowania państwa alańskiego przedstawiają uzbrojonych wojowników. Kanon przedstawień dla większości odkrytych i opublikowanych zabytków jest następujący: posąg ukazuje wyprostowanego, stojącego mężczyznę,

patrzącego przed siebie. W większości wypadków twarz ma kształt wydłużony, owalny lub jajowaty, z zarostem lub bez. Brwi i nos wyrzeźbione są na kształt litery „T”, przy czym brwi są zawsze lekko łukowato wygięte i wykonane płytkim reliefem, zaś nos smukły, długi, zbliżony formą do prostokąta, podkreślony głębokim opracowaniem, co nadaje twarzy głębi. Oczy są zaznaczone płytkim reliefem i na zachowanych egzemplarzach rzeźb mają kształt migdałowaty. Usta natomiast, wykonane również płytkim reliefem, mają kształt wąskiego łuku. Powyższe cechy, związane z rysami twarzy są przykładem ewidentnego wpływu stylistyki staro-tureckiej (Jermolienko, s. 109–111). Na głowie wojownik ma hełm o kształcie szpiczastego dzwonu, do którego obręczy z tyłu mocowano prawdopodobnie sieć kolczą lub nakarczek z folgami – na rzeźbach ukazywano to w formie masywnego „kołnierza”, owiniętego wokół szyi i sięgającego za uszy. Głowa i szyja są wyodrębnione z monolitu kamienia, natomiast tułów naśladuje kształt wyciosanej bryły – zazwyczaj posąg wpisuje się w prostopadłościan, w którym zaznacza się linię ramion i talię. Dzięki zachowanym rzeźbom wiadomo, że mężczyźni byli odziani w długie kaftany, zdobione bordiurami na połach, niekiedy zdobionych wyszywaniem. Nosili także wysokie buty – ich kontury widoczne są spod kaftana. Stojącego wojownika przedstawiano w jednym z trzech ujęć. W pierwszym wypadku wojownik jest opasany. Z lewej strony, do pasa ma przytoczoną szablę, rzadziej miecz w pochwie. Lewą, zgiętą w łokciu rękę opiera on o głowicę rękojeści, a prawą dłoń unosi, dzierżąc w niej naczynie do picia – bywa to róg, czasza lub kielich (MAK 1898, tabl. XXIII, fot. 6). W drugim wariacie wojownik, trzymając lewą rękę na pasie, dzierży w prawej ręce szablę, sztychem skierowaną ku prawemu ramieniu (MAK 1898, tabl. XXIII, fot. 5). Kolejny wariant przedstawia mężczyznę bez broni, w prawej dłoni trzyma on naczynie, bądź inny przedmiot (np. krzyż), lewą ma lekko opuszczoną (Bidżijew, rys. 53)⁴. Czasem obydwie ręce ułożone są wzdłuż ciała (Narożnyj, s. 143, rys. 4). Na rzeźbach zachowują się także inne detale uzbrojenia, czy ubioru, jednak kanon przedstawienia pozostaje niezmienny (MAK 1904, s. 148, fot. 59; Bidżijew, rys. 54, 56–59). Niekiedy wykorzystywano wtórnie starsze kamienne zabytki. Takim przykładem jest menhir, znajdujący się obecnie na terenie rezerwatu Niżnyj Archyz. Na jego szczycie wyrzeźbiono jedynie twarz męską wedle wyżej opisanej reguły, ale tułowia, ani innych detali już nie opracowano (Bidżijew, rys. 51, 60, 62). Proporcje stel oraz ich detale wskazywały, że były one przeznaczone do ekspozycji na wysokości oczu obserwatorów. Posągi wykonywano z miękkich rodzajów kamieni, zapewne miejscowego pochodzenia. Wyciosywano je z płyty (posągi stelo-kształtne), ale wykonywano także egzemplarze przestrzennej rzeźby oraz jak wspomniano, wtórnie używano do kreowania posągów starszych antropomorficznych rzeźb.

Wykształcenie powyższego kanonu związane jest niewątpliwie z wpływami kulturowymi ludności tureckiej, której widoczna aktywność datowana jest na co najmniej VIII wiek, a która stała się istotnym impulsem kulturowym w kolejnych stuleciach w tej części regionu Kaukazu (Narożnyj, Sokow 2017, s. 130). Prawdopodobnie bardziej archaiczne przedstawienia i wykorzystywanie wtórnie starszych zabytków należy przypisać najwcześniejszemu okresowi penetracji Północnego Kaukazu przez tę populację. Dodatkowym impulsem było pojawienie się tu Połowców (nie później, niż w końcu XI wieku), które wpłynęło na ostateczne uformowanie się miejscowego typu przedstawień w jego rozwiniętej formie (Minajewa, s. 157).

⁴ Hanafi Bidżijew w cytowanej pracy stworzył własną typologię posągów antropomorficznych (s. 92–99).

O kanonie wizerunków rzeźby antropomorficznej, w tym dotyczącej okresu rozkwitu tej sztuki w środowisku Połowców (połowa XII – połowa XIII wieku) wyczerpująco wypowiedziały się Swietłana Plietniowa (1974), Liubow' Geras'kowa (1991), wtórnie Konstantin Krasil'nikow (1999), stąd wymienimy jedynie najbardziej widoczne różnice w ujęciu postaci w stosunku do zaawansowanych artystycznie stel „alańskich”, a mianowicie: w połowieckiej rzeźbie antropomorficznej figury osób przedstawiają zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Osoby ukazywane są w trzech pozach: siedzącej, półsiedzącej i stojącej. Obydwe ręce postaci są ugięte w łokciach i zawsze trzymają w obu dłoniach naczynie: czarkę, kielich, garnek (za wyjątkiem wizerunku z Czernuchino, na którym kobieta trzyma na rękach dziewczynkę; Geras'kowa 1974, s. 257, rys. 1). Rzecz jasna, kobiece wyobrażenia wyposażone są w kategorii przedmiotów, nie zawsze występujących na stelach męskich (np. zwierciadła, ozdoby) i tego nie znajdziemy w sztuce „alańskich” stel (gdyż nieznane są wizerunki kobiece). Zestaw przedmiotów, ukazywanych na posągach męskich w obydwu przypadkach nieznacznie się różni stylistyką, co jest zrozumiałe wobec posługiwania się nieco innymi kategoriami oręża i atrybutów (np. rogów do picia na stelach „alańskich” i zupełnego ich braku na połowieckich, ale także na starotureckich), czy nieco innym ubiorem (np. dłuższe kaftany na stelach „alańskich”), sygnujących pochodzenie, status społeczny, rangę wojskową.

Posąg z El' Tarkacz zatem kanonem zbliżony jest do sztuki połowieckiej – a przynajmniej wynika to z przedstawienia sylwetki na odwrotnej stronie, gdyż o przodzie rzeźby, poza faktem, że stojąca postać odziana jest w długi kaftan i ma kończyny dolne, nic więcej powiedzieć nie można. Wymieńmy: odwrotnie przedstawia sylwetkę w ujęciu stojącym, odzianą w długi kaftan, wysokie obuwie, a jej ręce zgięte są w łokciach w ujęciu gestu podobnym do stel połowieckich. Wiemy, że osoba miała pełną, okrągłą twarz i nakrycie głowy, które jednak nie zachowało się. Wedle typologii Plietniowej, stela i czytelny wizerunek są najbliższe połowieckim męskim rzeźbom między typem I a II. Górna część rzeźby, przedstawiająca twarz, stanowi relief na płycie, a nie rzeźbę przestrzenną, co przybliży ją do typu I, natomiast detale ubioru i zaznaczone kończyny zbliżają ją do typu II (Plietniowa, s. 61). By jeszcze sprawę zagmatwać, wedle typologii Plietniowej, sylwetka steli zalicza się do III typu zarysu (Plietniowa, s. 55), praktycznie niespotykanego dla typów I i II stel męskich – na których nie zaznaczano szyi. Ów artystyczny zabieg wysmuklił masywną sylwetkę postaci, jakkolwiek jest on charakterystyczny dla bardziej rozwiniętych i młodszych form sztuki stel.

Swietłana Plietniowa datuje typy I i II stel męskich na okres ekspansji Połowców, mianowicie na XI wiek (Plietniowa, s. 69–70). Biorąc pod uwagę powyższe cechy (w tym typ zarysu) proponujemy, by stelę z El' Tarkacz na podstawie czytelniejszego rytu datować na koniec XI – najpóźniej pierwszą ćwierć XII wieku (Minajewa, s. 157).

Dla pełnego obrazu analizy zabytku z El' Tarkacz istotne jest jeszcze wyjaśnienie, dlaczego stela jest dwustronna. Autorom nie jest znany ani jeden egzemplarz podobnej kompozycji w środowisku kaukaskim i środowisku tureckim (w tym połowieckim). Natomiast znane są wizerunki dwupostaciowe, ale w innej kategorii rzeźb, a mianowicie plastyce figuralnej. Przedmioty te wykonywano zazwyczaj z metalu (brązu), rzadziej z kamienia. Wyobrażają one złączone ze sobą tylną częścią torsu (plecami) w jedność dwie osoby tej samej lub różnej płci (Dawydienko, Grib, s. 201, rys. 5: 3–4). Postaci przedstawiane są zwyczajowo w pozie stojącej, z rękami uniesionymi w geście orantów. Mają zaznaczone cechy płciowe, są nagie, ale mają wspólny ubiór głowy (trójkątną zazwyczaj czapkę) oraz miejsca do przywieszania ozdób (np.: otworki na kolczyki). Stylistyka

rysów twarzy zbliża je do przedstawień w sztuce staro-tureckiej (brwi i długi nos tworzą literę T, oczy mają wykrój migdałowy, usta są proste, zaznaczone są także uszy). Być może figurki były odziewane podczas ich użytkowania (Davydienko, Grib, s. 192). Interesujące nas posążki należą wedle typologii Władimira Dawydienko i Władimira Griba do zabytków typu I podtypu A (dwutwarzowych, dwuczęściowych) (Dawydienko, Grib, s. 192). Zabytki te łączy się z ludnością oguzo-pieczyińską i szeroko datuje na VIII–X wiek. Zagęszczenie znalezisk obejmuje tereny Środkowego Powołża (Bułgaria Kamska) oraz basen rzeki Doniec Siewierski (granica koczowisk) (Dawydienko, Grib, s. 193). Wedle badaczy, miały one przedstawiać istoty nie związane ze światem człowieka, co atrybuuje ich nagość, często podkreślane kalectwo oraz złota barwa stopu (L'wowa, Oktiabrskaja, Sagałajew, Usmanowa 1988, s. 88). Możliwe, że przedstawiały pomocników szamana, powiązane zatem byłyby z kultem duchów. Mogły również symbolizować parę: męża i żonę. Małżeństwo wśród ludności turekojęzycznej oznaczała jedność w dwóch płciach (ciałach) (L'wowa, Oktiabrskaja, Sagałajew, Usmanowa 1989, s. 42, 203). U dawnych Turków podstawę struktury społecznej stanowił ród. Naturalnym rozumieniem praw, związanych z przemianami cyklu życia i śmierci, był schemat: przodkowie – potomkowie oraz relacje między nimi. Śmierć nie oznaczała zerwania więzów z rodem. Dlatego żyjący starali się zachować przychyłość przodków i utrzymać wedle rozumienia równowagę świata, pozostając z nimi w bliskości, nawiązując kontakt poprzez szamana, wypełniając zobowiązania związane z rozbudowywaną obrzędowością zaduszną, która z czasem i pod wpływem obcych impulsów, przerodziła się w kult przodków (Łakomska, s. 19). W takim sensie figurki sankcjonowały małżeństwo, i symbolizowały sakralną parę: Tengri, bóstwo Niebios i jego małżonkę, boginię Umaj, a zatem prarodziców. Figurki mogły także pełnić funkcję apotropaiczną w skali najbliższego otoczenia (domostwa, zimowiska, koczowiska) (Davydienko, Grib s. 196).

U Połowców wyrazem manizmu było wznoszenie kamiennych konstrukcji ku czci przodków oraz rozkwit sztuki stel. W paśmie stepu czarnomorskiego funkcjonowanie miejsc ofiarno-kultowych datuje się na X – koniec XIII/początek XIV wieku. Założenia z X – I połowy XI wieku cechowało podobieństwo do konstrukcji starotureckich (np. Priwałowa, Minenkowa, s. 63). Założenia, datowane na połowę XI – początki XIII wieku, uległy ewolucji: zmianie kształtu rzutu konstrukcji oraz rozplanowania przestrzeni wewnętrznej. Kolejna modyfikacja nastąpiła między rzekami Sałem i Manyczem po połowie XII wieku, kiedy to pojawiają się świątynie-jamy z drewnianymi posągami antropomorficznymi. Posągi we wszystkich wyżej wymienionych typach założeń ustawiano prawdopodobnie pojedynczo lub parami (Gurkin, s. 107–108, por. Szwecow, s. 200, rys. 1: 1–4, s. 204, rys. 5, s. 205, rys. 6). O tym, że tak było, zanim w XVIII wieku rozpoczęła się moda na relokowanie stel z ich miejsc przeznaczenia (a która trwa, niestety, do dnia dzisiejszego) świadczą rekonstrukcje, możliwe dzięki badaniom archeologicznym i rzadkim znaleziskom *in situ*, potwierdzającym jedynie istnienie kultu sakralnej pary przodków lub jednostek wybitnych dla społeczności (Narożnyj, Sokow 2017, s. 128).

Stela z El' Tarkacz niewątpliwie eksponowana była w takim właśnie założeniu, na szczycie nasypu, w przeciwieństwie do stel „alańskich”, które ustawiano w pobliżu osad i grodów, zatem pełniły one zupełnie inną funkcję obrzędową, niż posągi połowieckie (Bidżijew, s. 100). Nie wiadomo, dlaczego zdecydowano się wykorzystać obustronnie płytę piaskowca, rzeźbiąc na niej dwie sylwetki ludzkie, nie wiadomo także, czy nastąpiło to w tym samym czasie, czy też istniejącą już rzeźbę wykorzystano wtórnie, na odwrotnej jej stronie dodając kolejny wizerunek z powodu innej, rytualnie wymaganej,

okazji. Autorzy jednak przychylają się do twierdzenia, że stelę wykonano w tym samym czasie – świadczy o tym stylizyka zachowanych konturów rzeźby, podobne uformowanie kończyn dolnych, opracowanie sylwetek i głębokość reliefu. Autorzy zakładają także, że na steli przedstawiono wizerunki kobiety i mężczyzny – na co wskazują wyraźne różnice w ubiorze. Specyfika kompozycji steli spowodowała złamanie zasady orientowania postaci twarzą na wschód – co jest akurat istotne, gdyż dla Połowców (jak i dawnych Turków) kierunek wschodni oznaczał miejsce początku cyklu narodzin ludzi i zwierząt (Kubariew, s. 12, L'wowa, Oktiabrskaja, Sagałajew, Usmanowa 1988, s. 46–49). Druga stela skierowana musiała być twarzą na zachód, w kierunku świata przodków i duchów. Jeśli rzeczywiście tak było, konstrukcja rzeźby wyznaczała, ale też zmieniała horyzontalny obraz świata żywych. Możliwe, że złamanie tabu ustawienia steli twarzą wyłącznie w kierunku wschodnim (niemożliwym był inny układ) podyktowane było wydarzeniami, które społeczność zmusiły do magicznej „modyfikacji” przestrzeni, a równocześnie wzmocniło ją, poprzez zestawienie na jednej steli pary sakralnej. Można założyć, że w tej wyjątkowej sytuacji kierowano się podobną zasadą konstrukcji świętej przestrzeni, jak w wypadku zespalania metalowych posążków: dwa w jednym (tur. *eki baštu*) (Dawydienko, Grib, s. 196), mających walor zwielokrotnienia cudownego wsparcia bóstw (prarodziców), duchów lub przodków. Bezsprzecznie, wyżej opisane działania, oraz niezwykle posąg pełniły w danym momencie determinującą rolę w świadomości rodu i społeczności, która podjęła trud jej wykonania, transportu i ekspozycji, a przede wszystkim zdecydowała o zmianie rytu z jakichś bardzo istotnych powodów. Niestety, nie wiemy, jakie było pierwotne miejsce przeznaczenia steli, czy rzeczywiście i dlaczego złamano tabu związane z obrzędem porządkowania przestrzeni, dlaczego wprowadzono zasadę złączenia wizerunków, dotychczas wykorzystywaną w innej formie sztuki i wśród pokrewnej językowo, ale jednak nie „swojej” ludności.

Ze swej strony postulujemy i będziemy dążyć do tego, aby zabytek został poddany pełnej konserwacji technicznej i pełnoplastycznej, w tym konserwatorskiemu połączeniu oddzielonego od steli fragmentu z wizerunkiem głowy, badaniom petrograficznym, chemicznym (na obecność pigmentów), a także by obiekt został zeskanowany w technologii 3D – która być może ujawniłaby niewidoczne gołym okiem, zachowane istotne detale, w celu dalszej analizy. Byłoby także wskazane, by zabytki: stelę, jej odłamaną górną część oraz fragment kamiennego krzyża, zabezpieczyć przed niszczącym działaniem przyrody.

BIBLIOGRAFIA

- Alieksiejeva, Jewgienija. *Archaeologičeskieje pamiatniki Karaczajewo-Czerkiesji*. Moskwa, 1992.
- Bidżijew, Hanafij. *Tjurki Siewiernogo Kawkaza*. Czerkiessk, 1993.
- Jermolienko, Liubow'. *Izobrazitel'nyje pamiatniki i epičeskaja tradicija po matieriałam kul'tury driewnich i sriedniewiekowych koczownikow Jewrazii*. Tomsk, 2008.
- Dawydienko, Władimir; Grib, Władimir. „Mnogolikije bronzowyje figurki urodcew Wostocznoj Jewropy: tipologija i siemantika”. *Stepi Jewropy w jepohu sriedniewiekow'ja, tom 7: Chazarskoje wriemja. Trudy po archeologii*. Red. Aleksandr Jewglewskij. Donieck, 2009, s. 187–206.
- Geras'kowa, Liubow'. *Skul'ptura sieriedn'owicznych koczowykiw stiepiw Schidnoj Jewropi*. Naukowa Dumka, Kyjiw, 1991.
- Geras'kowa, Liubow'. *Polowieckaja statuja iz s. Czernuchino*. „Sowietskaja Archieologija”, nr 3, 1974, s. 256–258.
- Gurkin, Sergej. *Polowieckije swiatiliszcza s dieriewjannymi izwajanijami na Niżnem Donu*. „Sowietskaja Archieologija”, nr 4, 1978, s. 100–109.

- Krasil'nikow, Konstantin. *Driewnije kamnierznoje isskustwo Ługanszcziny. Po materialam archieologiczeskich kollekcij antropomorfnych stel i połowieckich kamiennych izwajaniij parka-muzeja Ługanskogo pedinstituta w muzeje w Ługanskoj oblasti*. Ługansk, 1999.
- Kubariew, Gleb. *Kul'tura driewnich tiurok Altaja (po materialam pogrebal'nych pamiatnikow)*. Nowosibirsk, 2005.
- L'wowa, Jelieonora; Oktjabr'skaja, Irina; Sagałajew, Andriej; Usmanowa, Mar'jam. *Tradicjonnoje mirowozzrenije Tiurkow Južnoj Sibiri. Prostranstwo i wriemia. Wieszcznyj mir*. Nowosibirsk, 1988.
- L'wowa, Jelieonora; Oktjabr'skaja, Irina; Sagałajew, Andriej; Usmanowa, Mar'jam. *Tradicjonnoje mirowozzrenije Tiurkow Južnoj Sibiri. Czelowiek. Obszczestwo*. Nowosibirsk, 1989.
- Łakomska, Bogna. *Kult Przodków i wiara w Zaświaty. Kult Przodków w starożytnych Chinach. Naczynia rytualne i figurki grobowe z kolekcji Qinglong im. Danuty Kohlberger-Nowickiej we Wrocławiu oraz ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu*, Toruń, 2009.
- Minajewa, Tatjana. *K istorii Alan wierchniego Prikuban'ja po archieologiczeskim dannym*. Stawropol', 1971.
- Narożnyj, Jewgienij. *O wierchniekubanskich sriedniewiekowych izwajanijach*. „Materiały i Issledowanija po Archieologii Kubani”, nr 2, 2002, s. 131–143.
- Narożnyj, Jewgienij; Sokow, Pawiel. „Geografija sobytija 1222 goda na Siewiernom Kawkazie”. *Dialog gorodskoj i stiepnój kul'tur na Jewrazijskom prostranstwie. Istoriceskaja geografija Zolotoj Ordy. Materialy Sied'moj mieždunarodnoj naucznoj konfieriencji, poswiaszczennoj pamiatki G.A. Fiedorowa-Dawydowa*, red. S. Boczarow, A. Sitdnikow. Kazan'–Jałta–Kisziniow, 2016, s. 232–236.
- Narożnyj, Jewgienij; Sokow, Pawiel. *Ob odnoj gruppie sriedniewiekowych kamiennych izwajaniij Siewiernogo Kawkaza („christianskije rycari”)*. „Sriedniewiekowyje tiurko-tatarskie gosudarstwa”, nr 9, 2017, s. 128–136.
- Plietniowa, Swietłana. *Połowieckije kamiennyje izwajanija*. Moskwa, 1974.
- Priwałowa, Ołga; Minenkowa, Natalija. *O dwuch kul'towych pamiatnikach sriedniewiekowych koczownikow stiepiej Juga Wostocznoj Jewropy*. „Donieckij Archieologiczeskij Sbornik”, t. 8 (1998).
- Szwecow, Michaił. *Połowickije swiatiliszcza*. „Sowietskaja Archieologija”, nr 1, 1979, s. 199–209.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- MAK 1898. *Christianskije pamiatniki, issledowanija A.S. Chachanowa, swiaszcz. Sadzagelowa, G. Cereteli, W.M. Sysojewa, E.D. Felicyna i G.I. Kulikowskogo. 1898*. „Materialy po archeologii Kawkaza, sobrannye ekspedicijami Moskovskogo archieologiczeskogo obszczestwa”, nr 7: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/24481-vyp-7-hristianskie-pamyatniki-issledovaniya-a-s-hahanova-svyasch-sadzagelova-g-tsereteli-v-m-sysoeva-e-d-felitsina-i-g-i-kulikovskogo-1898> [28.01.2023].
- MAK 1904. *Materialy, sobrannye E.D. Felicynym i W.M. Sysojewym. 1904*. „Materialy po archeologii Kawkaza, sobrannye ekspedicijami Moskovskogo archieologiczeskogo obszczestwa”, nr 9: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/24483-vyp-9-materialy-sobrannye-e-d-felitsynym-i-v-m-sysoevym-1904#mode/inspect/page/202/zoom/6> [28.01.2023].

*

Авторла Эльтаркѳач элни джамагѳатына, скульптураланы, ала салыннган джерлени сакѳлагѳанлары эмда, мадарларына кѳре, кѳраб тургѳанлары ючюн, джюрек разылыкѳларын билдиредиле.